

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

**ФРАГМЕНТИ НА ЕДНА “СЪБИТИЙНА” СОЦИОЛОГИЯ
НА СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО: БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ
ЗИМЕЛ**

СВЕТЛА МАРИНОВА

Svetla Marinova. FRAGMENTS OF AN INTERACTIVE SOCIOLOGY OF SOCIAL INEQUALITY: NOTES ON SIMMEL

This paper aims at drawing attention to Georg Simmel's agenda for studying and diagnosing social inequalities, an agenda that up to now has been explicitly taken into consideration only occasionally and in a few detached aspects. The aim is to advance arguments for the purposefulness of a more detailed scrutiny of that agenda without which neither the empirical research of Chicago School, nor Pierre Bourdieu's analyses and studies of social inequalities would have been possible, including latter's research work constituting the focal point of the discussion made by the papers in this volume. Thus the contribution has rather the status of a study project, than of presentation of final research results. First, the chief fragments of Simmel's sociology of inequality are analyzed in order to outline the contours of his theoretical program. A second step discusses the notions of research strategy and attitude, underlying the fragments, within the perspective of diagnosing social inequalities.

Когато и доколкото е вземана под внимание¹, Зимеловата социология се възприема или като “формална социология”, което ще рече като социология, която се занимава със социалните структури, процесите на взаимодействие, разделението на труда и социалната диференциация [Mueller, 1993:128] или като диагноза на епохата², което блокира систематичното обработване на отделни нейни тематични кръгове. Без претенции за систематизация, искам да насоча вниманието към един тематичен кръг на Зимеловата социология, който само в

---

¹ Биргит Неделеман говори за закъснелите с повече от половин век изследвания върху Зимел в родната му Германия, които според нея могат да се обяснят с квалификациите му като “есеист”, “импресионист”, т.е. с липсата на строг научен метод, с нестандартните теми, с които се занимава, с често непонятната му оригиналност [Nedelmann, 1999:144-5]. Ханс-Петер Мюлер също отбелязва, че “повече от век след появата на първите му работи социологията все още не си е изработила окончателна преценка относно социологическото творчество на Зимел”. [Mueller, 1993:127].

² Така например го квалифицира Хабермас в предговора към последното издание на “Философска култура”. Според него “Зимел не е успял да се превърне в ‘класик’ – не е бил пригоден за това с оглед на интелектуалния си формат.” Той е бил по-скоро инициатор, отколкото систематизатор на идеи, по-скоро философстващ диагностик на епохата със социалнонаучен почерк, отколкото социолог и философ, заемащ стабилна позиция в системата на науката” [Habermas, 1998:8]. Ломан също твърди, че “измежду съвременниците си Зимел изпъква с радикалното диагностично отношение на текстовете и темите си към съвременността” [Lohmann, 1992:342].

единични случаи и в отделни аспекти е вземан експлицитно под внимание. Става дума за неговата “социология на неравенствата”.

Тезата ми е, че *в отделни негови текстове се съдържат фрагменти на една социологическа програма за теоретизиране и емпирично изследване на социалните неравенства, която Зимел не е концептуализирал като такава нито в теоретичните ѝ аспекти, нито в емпиричните ѝ следствия*. Това вероятно е една от основните причини тя да не бъде вземана под внимание, още по-малко да бъде канонизирана в учебници по “Социология на социалните неравенства”. Целта ми в случая обаче не е изследване на причините, поради които тази програма е изпаднала от вниманието на теоретичните и изследователите на социалните неравенства. Това би било предмет на едно заслужаващо си и все още неизвършено историческо изследване. Задачата, която тук си поставям е много по-скромна: *да насоча вниманието към някои основни фрагменти на Зимеловата програма за една социология на неравенствата и да експлицирам съдържащите се във фрагментите схващания за изследователската стратегия и нагласа, ориентирана към диагностициране на социалните неравенства*. С което целя да аргументирам смислеността от по-детайлно изследване на тази програма, без която не биха били възможни нито емпиричните изследвания на Чикагската школа, нито анализите и изследванията на социалните неравенства на Пиер Бурдийо, включително и изследването му, което е събирателен център на дискусиата в представените в настоящия том текстове. А това означава, че текстът няма статуса на представящ окончателните резултати от едно изследване, а по-скоро на поставящ задачи, на проект за изследване.

В една първа стъпка ще представя основните фрагменти на Зимеловата социология на неравенството, за да очертая контурите на теоретичната му програма. Също така ще се опитам да аргументирам обозначението си на тази програма като “събитийна” теория на социалното неравенство. В една втора стъпка ще експлицирам съдържащите се във фрагментите схващания за изследователска стратегия и нагласа в перспективата на диагностициране на социалните неравенства, за да аргументирам смислеността от изследване на Зимеловата програма.

Фрагмент 1: Лишеност и неравенство

В почти неизвестната си приказка за розите, под формата на метафора, Зимел формулира едно базисно за социологическото си схващане за социалното неравенство разграничение: *да си лишен от притежание и да се преживяваш като неравен са две различни неща*. Лишеността от притежание не е нито необходимо, нито достатъчно условие, а само **възможност** за преживяването на неравенство. Може напълно да си лишен от притежание като гражданите на измислената страна Утопия, но ако приемаш това положение за даденост, за “природна необходимост” и не се сравняваш с имащите, с идеята, че и ти имаш право да имаш, си просто лишен, но не неравен. И обратното: възможно е да не си лишен от притежание, но сравнявайки се с други имащи, да се преживяваш като неравен. “Тъкмо в това се състояла световноисторическата заблуда, а именно причината за радостта или страданието да се търси в притежанието или непритежанието на вещи. Не, не това дали притежавам или не дадена вещ е

решаващо за чувствата ми, а дали другите я притежават или не” [Simmel, 1983a: 172]. Много по-съществено условие за социологическото разбиране на социалното неравенство от голото притежание е *акта на сравнение, т.е. относителната лишеност*. “Само първото непосредствено впечатление от промененото притежание може да заглуши сравнението, но скоро по-фините различия на новото ниво ще раздразнят нашата бързо приспособена чувствителност също толкова силно, колкото миналите и грубите различия” [пак там]. Актът на сравняване не води по необходимост до преживяване на неравенство, примерно ако не е извършен в хоризонта на идеята за равни права, но е негово **необходимо** условие. Докато групите на бедните и богатите, образованите и по-слабо образованите са само теоретично конструирани, без да се изследва с кого се сравняват и какво произтича от това сравнение, все още сме извън областта на социалните неравенства. Има “бедни заможни”, които в сравнение с други слоеве в обществото притежават достатъчно, но относително – в сравнение с други членове на социалната група, към която се чувстват принадлежащи - притежават малко. Формулирано в по-точни понятия, тезата на Зимел е, че има групово-специфични начини на възприемане, оценка, които не могат да бъдат изведени от обективната позиция, защото възникват в сравнението, т.е. в акта на самополагане в отношение към онези, които са близки – произхождат от същата среда или същия социален слой. Кое ще рече, че ако искаме да диагностицираме социалните неравенства няма да е достатъчно да построим чисто теоретични класификации въз основа на различни критерии и да изчислим процентното им съотношение, а е необходимо да реконструираме пространството от отношения, което социалните субекти сами изграждат в актовете си на сравняване и чрез схемите си на възприемане.

Фрагмент 2: Изключеност и неравенство

Измежду формите на лишеност има една крайна форма, която не само не е необходимо условие за преживяването на неравенство, нещо повече - прави го невъзможно. В главата за “Бедния” в голямата “Социология”, в която Зимел критикува социалните политики, които подпомагат бедните не в интерес на самите тях, а на общественото цяло, могат да бъдат открити две понятия за “беден”. Самият Зимел не ги разграничава експлицитно: единият “беден”, който е нормативният образец, от позициите на който се критикуват социалните политики на подпомагане, е субект във взаимодействието между даване и получаване, носител на правото, съответстващо на задължението за даване; другият “беден”, който обозначава реалното положение на бедните, предмет на критиката, е превърнат в безправен обект, подлежащ на оформяне материал. Вторият “беден” е изключен, доколкото изобщо е лишен от правото да участва във взаимодействието, в отношението на даване и получаване. “Ако получателят обаче, както в горния случай е напълно изключен от целевия процес на даващия, ако той не играе никаква друга роля освен ролята на кутията, в която се пускат дарения за някакви панахиди, то взаимодействието е прекъснато, действието на даряване не е социално събитие, а само индивидуално” [Зимел, 2002:213]. Този “беден” не е в отношение на неравенство, а е изключен от взаимодействието между даващ и получаващ, което би могло да го постави в отношение на неравенство. От това може да се

заклучи, че неравенството е взаимодействие между даващ и получаващ, при което на задължението за даване съответства право на получаване и в този смисъл е *събитие* – едновременност (получаващият е едновременно даващ и даващият е получаващ). Изключеността, за разлика от неравенството е прекъснато взаимодействие на даване и вземане, *неслучило се събитие*. В случая липсва минималното условие за осъществяване на отношение на неравенство, а именно равното право на двете страни да бъдат субекти на взаимодействието, формалното право на различие. В този смисъл изключеността е крайна форма на лишаност – лишаност от правото на социално различие, докато неравенството предполага различие според определен критерий.³

Междинен извод: Областта на изследване на социалните неравенства

Въз основа на тези ограничителни дефиниции на социалното неравенство може с първо приближение да бъде очертана областта на неговото социологическо концептуализиране. Следвайки разграниченията, които въвежда Зимел, можем да кажем, че неговото предложение е да схващаме неравенството не като устойчива структура на лишени и притежаващи, на по-високо и по-ниско поставени, още по-малко като хоризонтално различие между включени и изключени. И съвсем неуместно е в неговата логика проблемът за неравенството да се обвързва с идеята за социално разслояване и съществуването на класово общество. Представата, която той създава за социалното неравенството е като серия от взаимодействия между формално равни групови и/или индивидуални субекти, които именно при условието на формално равенство имат шанс да преживеят различието си като “неравенство”. Става дума за мимолетни актове на размяна или драми, несигурни битки, в основата на които е даването и вземането, размяната, за които няма гаранция, че победите ще бъдат трайни, т.е. ще се закрепят в устойчиви структури. Целта ми беше, пише Зимел в незавършената си автобиография “да разтворя всичко субстанциално, абсолютно, вечно в потока на нещата”, за да тръгна от “живото взаимодействие на елементите” [Simmel, 1958:9].

В основата на Зимеловото понятие за неравенство е централната за неговата социология категория *взаимодействие*. Тя имплицира три принципа: *реляционност*, т.е. изисква анализ на отношенията между групи и индивиди, *реципрочност* на отношението като алтернатива на еднопосочната каузалност и *динамичност* на отношението. Което означава, че това, което изследователят

---

³ Това разграничение си заслужава да се изследва по-детайлно и с оглед на опитите за подмяна на двете понятия и концепции в по-новата системна теория. Експлицирането на разликата между изключеност и неравенство ми се струва важна и от друга гледна точка, а именно повече или по-малко осъзнатото скриване на разликата между двете – особено в позитивните им варианти – на включен и равен – както в някои теории за неравенството, така и в политиките на включване е скрит механизъм за легитимиране на неравенствата, доколкото скриването на разликата поражда илюзията, че да си включен е равностойно на това да имаш равен шанс с тези, които отдавна са в играта. В тази перспектива може да бъде четена и главата “Отвътре изключените” от “Нищетата на света”, която е критика на всички политики на включване, скриващи тази разлика и пораждащи илюзията, че да имаш право на достъп означава да имаш равен шанс за успех по отношение на онези, които отдавна са в играта и отдавна са установили там своите правила и норми [Бурдийо/Шампань, 1997].

наблюдава и регистрира в социалния свят, са динамични отношения на размяна, на даване и вземане. Именно принципът на реципрочност превръща всяко взаимодействие в отношение на размяна, което само в идеалния теоретично конструиран случай е напълно симетрично. Реалните взаимодействия, които социологът наблюдава и анализира, са по-скоро отклонения от този теоретично конструиран случай и се различават по степента на асиметрия. Това, помислено докрай, означава, че *всяко взаимодействие, основаващо се на равното право на страните на даване и вземане, е потенциално отношение на неравенство*. Неравенството, с други думи, е вътрешно присъщо на социалното взаимодействие, затова няма как *дадено конкретно взаимодействие бъде определено като отношение на неравенство, преди да бъде проследен динамичния процес на неговото структуриране*.

Тази теоретична слабост на социологическото концептуализиране на социалното неравенство, в смисъл, че през погледа на социолога всичко е взаимодействие, а всяко взаимодействие, което той наблюдава, е потенциално отношение на неравенство, в никакъв случай не е случайност, въпрос на недопромысленост и мисловна слабост. Напротив, тя е ключов елемент на Зимеловата програма за изследване и анализ на социалните неравенства. В нея се съдържа препоръка към социолозите да се съсредоточат върху изучаване на емпирично установимите взаимодействия и да се упражняват в микроскопската форма на анализ до свършенство, докато постигнат безупречно описание на частичните процеси и отношения на социалното неравенство. В програмната си студия “Проблемът на социологията” Зимел критикува изследователите на социалния свят, че се занимават само с големите органи и системи като държави, професионални съюзи, религиозни общества и класи, но са изпуснали от поглед “ненатрапващите се социални форми” и привидно незначителни отношения, които разкриват обществото “в онова негово зараждане, което е ежедневно и ежечасно”. А тъкмо тези “микроскопични молекулярни процеси” са в основата на “удивителната устойчивост на обществото”. “От недоловимо дребни постъпки се образува връзката на историческото единство, от също толкова незабележими взаимни влияния от личност върху личност – връзката на общественото единство... Да, на тези привидно незначителни видове отношения е целесъобразно да се посвети специално разглеждане и то да е толкова по-обстойно, колкото по-игнориращо е обичайното отношение на социологията към тях” [Зимел, 1998: 206-207]. Което не означава съсредоточаване върху психологическите мотиви на участниците в това отношение, а върху самото него, върху неговата логика на структуриране, която се разгръща отвъд психологическите мотиви на взаимодействащите си и отсам “устойчивите макроскопични единства и системи” [пак там:205]. Концептуализирано в категорията “взаимодействие” неравенството може да се схваща като ‘*структурирано събитие*’ или ‘*накъсана структура*’. Както базисната категория “взаимодействие”, така и основаващото се на нея понятие за неравенство не са строго теоретично дефинирани. Широкият смисъл, в който се използват има строго определена *епистемологична функция*: чрез него се търси решение на проблема *как да се улови динамичната страна на социалния живот, без тази динамика изкуствено да бъде задържана и умъртвявана в теоретични модели и понятия*.

Фрагмент 3: Конкуренцията като парадигма на социалното неравенство

Образцов пример за събитие на неравенство, който дава възможност да се конкретизира Зимеловата концепция за социалното неравенство е конкуренцията като особена форма на взаимодействие. В “Социология на конкуренцията”, а също и в главата за “Спора” в голямата “Социология” Зимел я определя като отношение на надпревара за нещо, което е от общ интерес за състезаващите се страни (независимо дали става дума за материални или идеални блага като любовта и признанието на други). Понятието се използва само за “такива битки, които се състоят в успоредните усилия на двете партии за една и съща награда” [Simmel, 1992a:323]. Базисна предпоставка за влизане в отношение на конкуренция е общият интерес на двете страни към едно и също благо. Обстоятелството, че едно и също благо е еднакво желано от двете страни е условие те изобщо да влязат в отношение помежду си. Но ако то е еднакво достъпно за тях, те не биха мерили сили за неговото постигане. В този смисъл *нееднаквата достъпност на еднакво желаното благо създава пространство, в което може да се прояви различието между двете страни, между техните ресурси и сили, от които зависи печалбата или загубата на всяка от конкуриращите се страни*. Липсва ли едно от тези две условия, отношението на конкуренция е невъзможно. То поставя борещите се страни в ситуация на постоянно сравняване на шансовете и ресурсите. “Същността на конкуренцията е, че равенството между елементите постоянно се измества нагоре или надолу” [Simmel, 1983b:184]. Тя реализира принципа на шанса, който противоречи на принципа на равенството и ако се води с вярата в “равния шанс” на конкурентите изостря чувствителността към неравното разпределение на силите. В този смисъл тя може да се разглежда като парадигма на социалното неравенство. Тя създава условия за сравняване на шансовете и преживяването на дефицитите като относителни, което е в основата на представата за “собственото място” в отношението и дистанцията спрямо другите. Както недостига, така и постижението придобиват значението си само в отношение: “значението на постижението се определя по отношение на постижението на съседа; без да променя абсолютната си величина постижението на победителя би имало за него съвсем различна стойност при условие, че постижението на конкурента е не по-малко, а по-голямо от неговото собствено” [пак там:181].

Зимеловите разсъждения върху конкуренцията могат да служат като помощен инструмент за изработване на теоретичен модел на социалното неравенство, разбирано като *отношение*, като *едновременност на действията* и като *динамична ситуация* и в този двоен смисъл – като *събитие*. Те предлагат конкретни ориентири за откриване на събития на неравенство.

Междиен извод: Непоносимостта на равенството и безкрайността на битките за неравенство

В парадигмата на конкуренцията социалното неравенство се представя като безкраен процес на структуриране и преструктуриране на отношението между борещите се страни. Постигането на равенство на всички конкуренти би означавало края на конкуренцията, състояние, което е възможно, но е нетрайно като практическо постижение. Състоянието на “мир, равенство, щастие”, за

което се водят битки и се правят революции и което е възможно само в живота на гражданите на измислената страна Утопия, е краткотрайно и илюзорно, *Първо*, защото социалният живот се движи по логика, различна от тази на абстрактната математика. Пълното равенство на дяловете е възможно в математическото уравнение, но не и в социалния свят, където уменията и способностите никога не могат да бъдат абсолютно равно разпределени [ср. Simmel, 1983a]. *Пълното равенство противоречи на самия принцип на социалността*, а именно различието между хората. И *второ*, защото хората са не само приспособими, но *“чувствителни към различията” съществуват и са склонни да реагират на обективно смалените различия със същата сила на емоциите, както и на големите*. Нещо повече, колкото по-голямо е равенството на възможностите, качествата, способностите, толкова по-голяма е вероятността, най-невидимите и незначителни на пръв поглед различия да се преживеят като абсолютни и да произведат битки за тяхното експлициране и увеличаване. “Там, където продължава да съществува толкова голямо равенство, че да има опасност от размиване на границите и смесване, точно там местата на различие се подчертават с една специфична острота, която се дължи не на същността на различието, а именно на тази опасност” [Simmel, 1992a:316]. Чувствителността към различията (и най-дребните и привидно незначителни) е защитна реакция на застрашената идентичност и практически инструмент за запазване на *социална дистанция*, без която не би било възможно никакво *социално взаимодействие*, а това означава и социален живот в разбирането на Зимел. С други думи, в контекста на социалния живот, схващан в базисната категория на “*взаимодействие*”, *състоянието на равенство е практически непоносимо и поради това неутрайно постижимо*. “Отново и отново илюзията ни тласка в сизифовите мъки на външното изравняване дотам, докдето природата му поставя граница и където разбираме, че страданието, което сме искали да избегнем навън, ни преследва отвътре” [Simmel, 1983a:173]. Всичко това позволява да се направи на пръв поглед парадоксалният извод, че по-голямото равенство води до още по-голямо неравенство, т.е. колкото по-голямо изравняване на силите се постига, толкова повече се изостря чувствителността към малките различия, към последния остатък от неравенство и толкова по-драматични стават битките за неговото подчертаване, респ. преодоляване. Което означава също така, че битките за социално неравенство и постигане на равенство са безкраен процес, без кулминационна и крайна точка. И ако си дадем сметка, ще разберем, че революциите, които обещават постигането на социално равенство по дефиниция са обречени на неуспех. Съмнително е също така, ако следваме Зимеловия анализ на конкуренцията, че битките за неравенство имат само негативни ефекти. За тях е валидно същото, което Зимел констатира за конкуренцията, а именно, че тя има не само разрушителни ефекти, а напротив има и голяма *интегративна сила*. Тя се състои в това, че “преплита хиляди социологически нишки чрез концентрирането на съзнанието върху желанията, чувствата и мислите на другите, чрез приспособяването на предлагашите към желанията на търсещите, чрез фино диференцираните възможности да се спечелят симпатии и благоразположения” [Simmel, 1992a:328]. В тази си функция тя не отстъпва по сила на любовта. “Тя може да постигне това, което освен нея само любовта може да постигне: предугаждането

на най-съкровените желания на другия, преди самият той да ги е осъзнал” [пак там]. И колкото повече социалният живот е организиран на принципа на либерализма, който Зимел противопоставя на този на социализма – при това не само икономическия живот, но и политическия, и религиозния, и семейния – толкова повече социалната интеграция зависи от отношенията на конкуренция с техните несигурни изходи, с постоянната динамика на установяване и нарушаване на равновесието на силите.

Фрагмент 4: Структуриращата сила на емоциите

С оглед на всичко казано до тук няма да е изненада твърдението, че Зимел не се интересува от изхода от конкуренцията във варианта, в който резултатите от битките се закрепват в устойчиви структури на привилегировани и непривилегировани, на по-ниско и по-високо поставени. “Структура” е мисловен инструмент, с който могат да бъдат диагностицирани моментните състояния в динамичните процеси на конкуренция. Интересуват го по-скоро емоционалните нагласи, които съпровождат преживяването на относителната лишеност и формират усет за мястото в отношенията на конкуренция. *Чувствата и практическите проявления на враждебност* в отношенията между лица и групи им дават усещане за взаимното им положение в отношението. “Едва те дават на класите и личностите тяхната относителна позиция, която те не биха придобили или не биха придобили по същия начин, ако обективните причини на враждебността са налице по същия начин, но не са съпроводени от *чувства* и прояви на враждебност” [Simmel, 1992a:289]. В това, според Зимел, се състои тяхната социологическа продуктивност.

Завистта и страданието могат да се разглеждат като типичните емоции, съпровождащи преживяването на относителна лишеност. Зимел ги нарича “социални чувства”, защото се поражда във взаимодействията между индивидите или групите. *Завистта* първо *поставя в отношение*, поставя този, който завидва в отношение към обекта на завист [Simmel, 1998a:48]. По това се различава от *безразличието*, което блокира влизането в отношение, доколкото е отказ да се възприемат разлики. На второ място, произтича от акта на сравняване, т.е. *съпровожда преживяването на относителен дефицит*. Решаващо за завистта е дали притежавам това, което желая, ако други, с които се сравнявам, го притежават и обратното. Конститутивен за преживяването на това чувство е не самият обект на желание, той дори може да не е ценен сам по себе си, а обстоятелството, че другият го притежава. И накрая, като съпровождащо преживяването на различията, то е по особен начин парадоксално: от една страна е отказ различията да бъдат приети спокойно, като оправдани, като, така да се каже, “в реда на нещата”, от друга – чрез действията, които предизвиква, ги признава и оправдава. От една страна, чувството на завист е сигнал, че различията не са приемливи, то е *драматично възприемане на различията*. Възможно, но малко вероятно и безинтересно от гледна точка на една социология на неравенството е ситуацията на преживяване на радост от напредъка на останалите и тълкуването му като благоприятно условие, среда за собствения напредък. По-вероятно е подобряването на шансовете на другите, с които се сравняваме, да породи усещане за безпокойство, страх, че това ще ограничи собствените ни шансове. Тогава светът започва да изглежда като игра,

при която въз основа на ограничени ресурси едни могат да имат това, от което другите са лишени. За разлика от *гнева* обаче, който съпровожда оспорването на разликите, чувството за завист е свързано със стремежа към постигане и достигане, към догонване на групите или личностите, които са обект на завист. Докато непривилегированите само завиждат на тези, спрямо които се възприемат като непривилегировани, те се стремят да ги достигнат, а не да ги оставят зад себе си. В този смисъл преживяването на завист е *акт на признание на привилегиите на другите*, които са обект на стремеж и догонване, респ. на признание на собствената лишеност. Поради това предизвикването на завист може да се използва успешно като стратегия за символно конструиране на структурни позиции на неравенство. Ако усилието на едната страна да изтъкне себе си като особено успешна, начина си на живот – като особено желан, бъде признато посредством завистта на другата, отношението на сравняване може да приеме формата на устойчива структура на привилегировани и лишени, лишеността може да се превърне в трайна позиция.

Структуриращата сила на чувството на завист се дължи основно на това, че то има за своя предпоставка едно особено структурно състояние на отношенията, което Зимел проблематизира в категорията *социална дистанция*, и по-конкретно като *едновременност на близост и отдалеченост*. Завистта в неговото разбиране не възниква нито при напълно идентични жизнени положения, нито между много отдалечени в статусно отношение групи. При голяма дистанция липсва необходимото “интимно” знание за другия, което задейства чувството на завист. С най-висока степен на вероятност то може да възникне между близки конкуренти, чиито най-незначителни предимства представляват най-значимата заплаха, т.е. при малки дистанции. Така схванатото *чувството на завист функционира като практически инструмент за пораждаване и стабилизиране на структури на неравенство посредством подчертаването и признаването на разлики, незабележими отвън и незначителни от перспективата на по-голяма социална дистанция*.

За разлика от завистта, която представлява *активно признаване* на социалните различия, доколкото поражда действия по догонване и усилия за скъсяване на дистанцията, *страданието* е чувството на *пасивно приемане* на относителната лишеност. То е чувството за собствената слабост, бедност, некомпетентност, неконкурентноспособност, което се придобива в акта на сравняване с другите. Страданието е изтъпяване на въздействието като елемент на взаимодействието, пасивното приемане на “отреденото” място в него като даденост, “съдба”, което блокира всякакви действия за промяна на мястото, а това значи и на дистанцията между позициите. В този смисъл то представлява *моцнен практически инструмент за стабилизиране на определена структура на взаимодействието, чрез него непривилегированите, лишените, трансформират срещу собствения си интерес едно мимолетно състояние в динамичното структуриране на взаимодействието в устойчива структура*. В това се състои структуриращата ефикасност на страданието: то спира битките за промяна на моментното структурно състояние на взаимодействието със съгласието на онези, които имат интерес да действат за неговата промяна.

За разлика и от завистта, и от страданието, които съпровождат преживяването на относителна лишеност и функционират като практически

механизми за стабилизиране на дистанциите, чувството на *срам*, на което Зимел посвещава самостоятелно есе [Simmel, 1983c], е *изключващо*. То възниква в резултат от преживяването на ценностно несъответствие. Нормативната представа за себе си и разрива с нея – отклонението от нея или недостатъчното ѝ осъществяване – са ключово важно условие за преживяването на срам, но не това само по себе си предизвиква изчервяване, а представата, че другите знаят за това. “При преживяването на чувството на срам човек чувства собственото си аз поставено в центъра на вниманието на другите и същевременно чувства, че това привличане на вниманието е свързано с нарушаването на някаква норма (обективна, морална, общоприета, лична)” [пак там:141]. Чувството на срам е драматично преживяване на себе си, произтичащо от възприетото несъответствие между оценка и норма, но не би могло да възникне извън взаимодействието с другите. В този смисъл срамът е социално чувство, произтичащо от страха от оценката на другите, от опасността от снижаване в собствената самооценка, в крайна сметка от обезценяване в очите на тези, с които сме във взаимодействие. Подобно на другите социални чувства и срамът предпоставя определена социална дистанция, чието нарушаване задейства преживяването му. Засегнатият преживява това нарушаване като “недискретност”, като нахлуване в “сферата на неговата личност, в онази зона, която засяга единствено него” [пак там:144]. Ако липсва дистанция, както в отношенията между много близки и доверени хора, няма как да бъде задействано чувството на срам. То не би могло да възникне и при много голяма дистанция, защото тогава липсва необходимото знание за личността, която се подлага на нормативно изпитание. Чувството на срам е възможно в социални кръгове, обединени от общо споделени правила и норми, в които е налице достъпно знание за личността. Провокирането му цели обекта на засрамване да бъде лишен от стойност по отношение на общо приетите правила и норми, снижен в ценността си и по този начин поставен извън обсега на взаимодействие. Доколкото предпоставя съответствие с нормативната представа за себе си, преживяването му е мълчаливо споделяне на чуждата оценка, преживяване на чуждата оценка като самооценка и приемане на наложения отвън дефицит като свой. Докато предизвикването на завист е покана за надпревара, *предизвикването на срам е стратегия за изключване от надпреварата посредством обезценяване на конкурентните компетенции и форми на живот. Чрез превръщането на различията в ценностен дефицит предизвикването на чувството за срам може да функционира като инструмент за социално изключване, за затваряне и консервиране на собствените шансове и превъзходство*. Ако разпределението на социалната чест е в основата на социалния ред [Weber, 1980:531], то негативната социална оценка на честта, свързана с общо качество или норма и споделянето ѝ като собствена е инструмент за преподреждане на местата във временно установения социален ред. И при условие, че социалната чест е предпоставка за участие в надпреварата за други ценни блага, негласното приемане на лишеността от чест може да постави трайно лица или групи извън битките на неравенство. В този смисъл *в срама лишеността се преживява като абсолютна, а не относителна, като лишеност изобщо от правото на участие в социалното взаимодействие*.

Междинен извод: Социална и физическа дистанция – пространственото измерение на неравенството

В междинните изводи до тук беше акцентирано основно върху динамичния аспект на Зимеловата концепция за неравенство като алтернатива на устойчивите структурни модели, както и на реципрочността на взаимодействието, върху което се основава понятието за неравенство, с което се аргументира квалификацията на концепцията като “събитийна”. Само загатнат остана – във фрагмента за конкуренцията и за чувствата на неравенство – релационният аспект, който Зимел концептуализира с категорията “социална дистанция”. Тя заслужава по-специално внимание, доколкото е ключът към разбиране на Зимеловата програма за диагностициране и изследване на социалните неравенства.⁴ С уговорката, че е необходимо много по-детайлно изследване на употребите на това понятие при Зимел, тук си позволявам да формулирам само хипотеза относно значението на тази категория за неговата социология на неравенството. Хипотезата ми е, че “социална дистанция” има двоен статус и двойна функция в програмата на Зимел за диагностициране и изследване на социалните неравенства. *От една страна “социална дистанция” има статуса на базисна категория, която изобщо прави възможно социологическото обективиране на социалните неравенства.* Ако социалното неравенство е форма на социално взаимодействие, с категорията се обозначават базисните предпоставки за всяко социално взаимодействие. В тази си функция като основен инструмент за социологическо обективиране на неравенствата “социална дистанция” има строго определено, недвусмислено значение. Тя означава изобщо *наличие на разлика*, без което не би било възможно никакво взаимодействие, вкл. социалното неравенство.

От друга страна “социална дистанция” има статуса на аналитична концепция за описание на конкретни форми на взаимодействие в тяхното пространствено измерение – като случващи се в пространството, т.е. предпоставящи определено отношение към него и символизирани от него. “Взаимодействието между хората се преживява – освен всичко друго, което то представлява – като изпълване на пространството. Ако няколко души водят съществуването си изолирано един от друг в определени пространствени граници, всеки от тях изпълва със собствената си субстанция и дейност своето непосредствено място, а между него и мястото на другия има неизпълнено пространство, на практика: нищо. В момента, в който двамата влязат във взаимодействие, пространството между тях изглежда изпълнено и оживено” [Simmel, 1992b:689]. Физическата дистанция, разликата в пространствените позиции е предпоставка за практическото конструиране на социално пространство, разбирано като изпълнена с взаимодействия междина. Сама по себе си обаче физическата дистанция не поражда социално пространство. “Не формата на пространствена близост или дистанция произвежда особените явления на съседство или чуждост, колкото и неоспорима да изглежда тя” [пак там:688]. “Пространство” е категория на субективното възприятие – “дейност на душата” в терминологията на Зимел – в която действащите и взаимодействащи си интерпретират и дефинират взаимодействията си. Те използват физическите

---

⁴ Ливайн и др. обръщат внимание на това, че специално в американската рецепция на Зимеловата социология “социална дистанция” е може би най-дискутираната, най-неразбираната и най-нееднозначно интерпретирана категория [Levine u.a., 1981].

дистанции, за да организират отношенията си според представите си за близост и отдалеченост, в този смисъл конкретната организация на физическите дистанции е проява на извоювалата си привилегия представа за социалните дистанции и пак в този смисъл – символ на моментното структурно състояние на социалните взаимодействия. Взаимодействието конструира пространство чрез претенцията върху и отстояването на междината между две места в пространството, поставяйки ги по този начин в отношение [пак там:689]. Въплътена същевременно в конкретна организация на физическото пространство, придобилата надмощие представа за социалните дистанции получава шанс да се наложи трайно като доминираща и да гарантира привилегирован достъп на споделящите я до ресурсите на физическото пространство. Схваната по този начин, във връзка с физическото пространство, “социална дистанция” е концепция, с която могат да бъдат анализирани конкретни взаимодействия в пространството с оглед на шанса им да приемат формата на социални неравенства и да се закрепят в устойчиви пространствени структури. Тя не е нито “само *метафора*” [Levine u.a., 1981:71], нито теоретично построен модел, който позволява точното отчитане и измерване на разстоянията между позициите, както социално-пространствения модел на Бурдийо, а *теоретичен инструмент, който настройва сетивата на изследователя към структуриращата сила и на привидно най-незначителните и незабележими взаимодействия, които тъкмо поради това са в основата на “удивителната устойчивост на обществото”*.

Обобщение: Уроците на Зимел по критическа социология на социалните неравенства

Не само историческото изследване на причините, поради които Зимеловата програма по социология на неравенствата не е успяла да стане предмет на съзнателен интерес и изучаване от страна на теоретиците и изследователите на социалните неравенства, предстои да бъде извършено, както беше отбелязано в началото. Задача е и работата по систематизиране на неговата теоретична програма, което означава да бъдат изработени връзките между фрагментарните теоретични идеи и понятията, в които те са формулирани. Препоръчително е тази работа да започне с детайлно изследване на концепцията за “социална дистанция” – на различните ѝ значения и контексти на употреба. Тук ще се опитам само да оправдая смислеността на подобно усилие като резюмирам изложеното до тук в перспективата на два въпроса.

Какво означава тази програма:

1) Като изследователска стратегия:

Ако следваме уроците на Зимел, социологът, който се опитва да диагностицира социалните неравенства, не налага готови структурни шаблони – класова, слоева структура, не строи класови пирамиди върху основата, да речем на определен начин на производство, а е по-скоро ловец на събития. Той се опитва да улови мимолетни битки, актове на размяна или драми. Той, така да се каже, претърсва социалните практики и открива места на интензивност, където се случват социалните неравенства и се разгръщат социалните форми на неравенство. При тези си търсения изследователят е въоръжен, първо с мрежа или сито, което отсява потенциалните огнища на отношения на неравенство от

ситуации, в които е малко вероятно да възникнат такива. Тази мрежа е изплетена от твърдения, изведени от ограничителните дефиниции на неравенството, изложени по-горе. Примерно, ако си припомним Зимеловото разграничение между неравенство и изключеност, едно такова сито би било твърдението, че всяка политика на включване или на отваряне на дадена система към групи, изключени преди това от нея, създава потенциално огнище на отношения на неравенство, доколкото поставя в условия на формално равенство групи с различни шансове, което е условие да се преживеят като неравни. На второ място, изследователят, който диагностицира социалните неравенства е въоръжен с отворени, широко скроени теоретични концепции, които му позволяват да проследи появата и структурирането на отношенията на неравенство. “Социална и физическа дистанция”, “относителна позиция” и практическите ѝ проявления (под формата на гняв, страдание, завист), “взаимодействие” са само някои от аналитичните инструменти, с които може да се проследи генезиса и динамиката на конкретни отношения на неравенство и евентуалното им закрепване в устойчиви структури.

В резюме: става дума за една **радикално емпирична стратегия**, въоръжена с няколко основни пресяващи и проследяващи инструменти. Изследователят формулира конкретни твърдения за единични събития на неравенство и само индиректно - твърдения за по-общите обществени тенденции. В центъра на този подход е “интересният случай”, в който могат да се разпознаят тенденциите на движение на цялото. Социологът е нещо като оператор, който снима “клипове” за отделни събития на неравенство, които се подлагат на детайлна интерпретация с оглед на шансовете им да се превърнат в устойчиви структури. Подобна изследователска стратегия позволява не само “диагноза на обществото ‘от долу’” [Шултайз/Немирес, 2009], което означава от перспективата на “подчинените и маргинализираните”, които са лишени от шанса да бъдат чути и възприети в публичното пространство, но и една диагноза на социалните неравенства “*преди*”, преди да са приели формите на устойчиви социални образувания. Критическият заряд на подобна изследователска стратегия се състои в това, че тя превантивно настройва възприятията за възможните ефекти от политически конструирани конфигурации на социалните групи и индивиди, от действието на противоположни тенденции и политики. Нейната критическа сила е, така да се каже проективна, преди да са се случили устойчивите (макро)форми на социални взаимодействия. Като изследване на отношенията на неравенства в процеса на тяхното зараждане и динамика на структуриране тя е по-уместна от стройните и статични структурни модели в такива социални контексти, в които доминиращият принцип на организация на социалния живот е принципът на либерализма, при това, както подчертава Зимел, не само в сферата на икономиката, но и във всички сфери на социалния живот.

2) Като изследователска позиция и нагласа:

Изследователят на неравенства, който преброява социалния свят в търсене на събития на неравенства, може да се мисли в социологическата форма на чужденеца, както я схваща Зимел в едноименното си есе, а именно *като единство на близост и отдалеченост*. Това единство определя формалната му позиция, която се характеризира на първо място с *подвижност*. Което означава,

че дистанцията му спрямо изследваните събития и участниците в тях не е гарантирана от устойчиви характеристики, от свободи и привилегии, произтичащи от принадлежността към професионалното поле на “учените”, а подлежи на постоянно дефиниране и предефиниране. С други думи, произтичащите от тази формална позиция “обективност” и “свобода”, която позволява на чужденеца да преживее и да се отнесе и към най-близкото, сякаш го гледа от птичи поглед” [Зимел, 1990:350] са постоянно, във всеки отделен случай изложени на рискове. Прекалено голямата дистанция крие риска да се загуби усещането за уникалността на събитието и да му се припишат “качества, които не произлизат от него и не могат да се родят там” [пак там:348]. Прекаленото скъсяване на дистанцията би го лишило от “привилегията” да му бъдат “доверявани най-неочаквани откровения и признания, които по характера си се приближават до изповедта и биват внимателно скривани от близките” [пак там:350] и крие опасността да го превърне в страна в отношението, което той цели да обективира. Конкретно по отношение на социалните неравенства да го превърне от изследовател в генератор на неравенства. Това означава, че социологът, който има задачата да следва описващо събитията на неравенство е длъжен във всеки отделен случай да рефлектира дистанцията си спрямо изследваното събитие. Теоретично е възможна само една минималистична дефиниция на допустимата дистанция, а именно да не допуска да бъде въввлечен в отношенията на конкуренция и състезание, които изследва. Останалото е резултат от проби и грешки, от формиран в практиката изследователски усет.

В резюме: Става дума за една **радикално емпирична и радикално рефлексивна изследователска стратегия**, при която рефлексията върху дистанцията по отношение на изследваните събития на неравенство, върху ефектите от нейното увеличаване или скъсяване е предпоставка за всяко изследователско действие, за формирането изобщо на изследователска нагласа, изследователски “хабитус”, както би казал Бурдийо.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П./ П. Шампань. 1997. Отвътре изключените. В: *Социологически проблеми*. Кн. 3-4, с. 22-28.
- Зимел**, Г., 1990. Чужденецът. В: Николов, Л., Л. Деянова (съст.) *Социология на личността*. С., с. 348-353.
- Зимел**, Г. 1998. Проблемът на социологията. В: Фотев, Г. (съст.) *Извори на социологията*. Ст. Загора, с. 186-213.
- Зимел**, Г. 2002. Бедният. В: Зимел, Г. *Социология. Изследвания върху формите на обобществяване*, В.Търново, с. 202-223.
- Шултайз**, Фр./ Н. **Немирес**. 2009. *Нищетата на света* на Пиер Бурдийо – изследване и прототип на една диагноза на обществото “от долу”. В: *Критически изследвания на новите социални неравенства*, тематичен брой на *Годишник на СУ “Св. Кл. Охридски”, Книга “Социология”* том 102.
- Habermas**, J. 1983. Simmel als Zeitdiagnostiker. In: Simmel. G. *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 7-19.
- Levine**, D. u.a. 1981. Simmels Einfluss auf die amerikanische Soziologie. In: Lepenies, W. (Hrsg.) 1981: *Geschichte der Soziologi*. Bd. IV, Frankfurt a.M., p. 32-81.
- Lohmann**, G. 1992. Fragmentierung, Oberflächlichkeit und Ganzheit individueller Existenz. In: Angehrn, E.; H. Fink-Eitel et.al. (Hg.) *Dialektischer Negativismus*. Frankfurt a.M., p. 342-367.
- Mueller**, H.-P. 1993. Soziale Differenzierung und Individualität. Georg Simmels Gesellschafts- und Zeitdiagnose. In: *Berliner Journal fuer Soziologie*. 1993/H. 2, p.127-141.

- Nedelmann, B.** 1999. Georg Simmel. In: Kaesler, D. (Hrsg.) *Klassiker der Soziologie. Von Auguste Comte bis Norbert Elias*. Band I, München, p. 127-150.
- Simmel, G.** 1958: Anfang einer unvollendeten Selbstdarstellung. In: Gassen, K./Landmann, M. (Hrsg.) *Buch des Dankes. Briefe, Erinnerungen, Bibliographie*. Berlin, p. 9-10.
- Simmel, G.** 1983a. Rosen. Eine soziale Hypothese. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 169-173.
- Simmel, G.** 1983b. Soziologie der Konkurrenz. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 173-193.
- Simmel, G.** 1983c. Zur Psychologie der Scham. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 140-150.
- Simmel, G.** 1992a. Der Streit. In: ders.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Band II, Frankfurt am Main, p. 284-382.
- Simmel, G.** 1992b. Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft. In: ders.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Band II, Frankfurt am Main, p. 687-698.
- Simmel, G.** 1998a. Die Mode. In: ders. 1998: *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 9-63.
- Simmel, G.** 1998b. Das Relative und das Absolute im Geschlechter-Problem. In: ders. 1998: *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 64-92.
- Weber, M.** 1980. Machtverteilung innerhalb der Gemeinschaft: Klassen, Stände, Parteien. in: Weber, M. 1980: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, Mohr; p. 531-541.